

एलोवेरा के उपयोग

डॉ. अमिता रेड्डी

सहायक प्रोफेसर, संस्कृत विभाग, गुरु नानक गार्ल्स कॉलेज, सन्तपुरा, यमुनानगर, हरियाणा

प्राचीन भारतीय महाकाव्ये महाभारते एलोवेरा-वृक्षस्य उल्लेखः अस्ति, यत् प्रायः ४०० ई. पू. महाभारते एलोवेरा "घृतकुमारी" अथवा "कुमारी" इति उल्लिखितः अस्ति । औषधीयगुणानां कृते अस्य उपयोगः कृतः इति मन्यते, स्वास्थ्यलाभाय उद्यानेषु सामान्यतया वर्धमानः पादपः इति उल्लिखितः अस्ति ।

महाभारतस्य अनुसारं एलोवेरा इत्यस्य उपयोगः पाचनप्रकरणाः, त्वचायाः स्थितिः, संक्रमणं च इत्यादीनां विविधानां रोगानाम् उपचारार्थं भवति स्म । शरीरे शीतलीकरणप्रभावः अपि मन्यते स्म, तस्य उपयोगः ज्वरस्य, शोथस्य च न्यूनीकरणाय भवति स्म ।

एकस्मिन् प्रसङ्गे भीमपात्रः युद्धानन्तरं क्षतनिवारणाय एलोवेरा-प्रयोगं कृतवान् इति कथ्यते । सः वर्णितः यत् सः एलोवेरापत्रेभ्यः निर्मितं पेस्टं स्वस्य व्रणेषु प्रयोजयति स्म, येन चिकित्साप्रक्रियायाः शीघ्रतायां साहाय्यं कृतम् ।

समग्रतया महाभारते एलोवेरा-वृक्षस्य उल्लेखः भारते पारम्परिक चिकित्सा शास्त्रे अस्य उपयोगस्य दीर्घ-इतिहासं, स्वास्थ्य-कल्याण-प्रवर्धनयोः महत्त्वं च प्रकाशयति ।

प्राचीनभारतीयमहाकाव्ये रामायणे एलोवेरा इत्यस्य प्रत्यक्षं उल्लेखः नास्ति, यत् प्रायः ५०० ईपूतः १०० ईपूपर्यन्तं यावत् अस्ति । परन्तु एलोवेरा इति मन्यमानानां समाननामानां वनस्पतयः सन्दर्भः सन्ति ।

एतादृशः एकः सन्दर्भः "कुमारी" इति वनस्पतिः अस्ति, यः एलोवेरा इति मन्यते । रामायणे हनुमानः पात्रः स्वस्य मित्रस्य भगवतः रामस्य व्रणानां चिकित्सायै स्वेन सह "कुमारी" वनस्पतिं लङ्काम् आनयत् इति कथ्यते । एतेन ज्ञायते यत् एलोवेरा औषधगुणैः प्रसिद्धः आसीत्, तस्मिन् काले पारम्परिकचिकित्सायां तस्य उपयोगः अपि आसीत् ।

तदतिरिक्तं रामायणे "संजीवनी" इति पादपस्य सन्दर्भः अस्ति, यस्य चिकित्सागुणः इति कथ्यते, तस्य उपयोगः युद्धे क्षतिग्रस्तस्य भगवतः लक्ष्मणस्य पुनरुत्थानाय कृतः आसीत् । यद्यपि स्पष्टं न भवति यत् "संजीवनी" इति वस्तुतः किं वनस्पतिं निर्दिशति तथापि केचन शोधकर्तारः मन्यन्ते यत् एषः एलोवेरा-जातिः अथवा अन्यः औषधीयः पादपः आसीत् यस्य गुणाः समानगुणाः सन्ति ।

समग्रतया रामायणे एलोवेरा इत्यस्य प्रत्यक्षं उल्लेखः न कृतः, तथापि समाननामानां चिकित्सागुणानां च वनस्पतयः सन्दर्भः सन्ति, येन तस्मिन् काले औषधीयवनस्पतयः पारम्परिकचिकित्सायाः महत्त्वपूर्णः पक्षः आसीत् इति सूचितं भवति ।

एलोवेरा वेदेषु वेदानाम्ना प्रसिद्धेषु अनेकेषु प्राचीनभारतीयग्रन्थेषु एलोवेरा इत्यस्य उल्लेखः अस्ति, येषु प्रायः १५०० ईपूतः १००० ईपू यावत् यावत् कालः अस्ति । एते ग्रन्थाः हिन्दुधर्मस्य केचन प्राचीनतमाः पवित्राः च ग्रन्थाः इति मन्यन्ते, प्राचीनभारतस्य धार्मिकसांस्कृतिकप्रधानां अन्वेषणं च ददति ।

वेदेषु एलोवेरा "घृतकुमारी" अथवा "कुमारी" इति उल्लिखितः अस्ति, तस्य स्वास्थ्यस्य विविधलाभाः इति वर्णितम् अस्ति । शरीरे शीतलनप्रभावः भवति इति मन्यते, पाचनविषयाणां, त्वक्स्थितीनां, संक्रमणानां च चिकित्सायाम् अस्य उपयोगः कृतः । अस्य व्रणचिकित्सागुणाः अपि मन्यन्ते स्म, तस्य उपयोगः चिकित्साप्रक्रियायाः त्वरिततायै च भवति स्म ।

तदतिरिक्तं एलोवेरा इत्यस्य आध्यात्मिकं संस्कारात्मकं च महत्त्वं मन्यते स्म । अथर्ववेदे एलोवेरा इति पादपस्य उल्लेखः अस्ति यस्य उपयोगेन पवित्रकर्मणः पूर्वं आत्मनः शुद्धिः कर्तुं शक्यते । पारम्परिकचिकित्सायां आध्यात्मिकरोगाणां चिकित्सायाम्, मानसिक-भावनात्मक-कल्याणस्य प्रवर्धनार्थं च अस्य उपयोगः कृतः इति विश्वासः अस्ति ।

समग्रतया वेदेषु एलोवेरा इत्यस्य उल्लेखः भारते पारम्परिकचिकित्सायां आध्यात्मिकतायां च अस्य उपयोगस्य दीर्घकालीनम् इतिहासं प्रकाशयति । प्राचीनभारतीयसंस्कृतौ स्वास्थ्यं कल्याणं च प्रवर्धयितुं वनस्पतयः प्राकृतिकौषधानां च महत्त्वं दर्शयति ।

एलोवेरा, हिन्दीभाषायां घृतकुमारी इति अपि ज्ञायते, एकः रसीला वनस्पतिजातिः अस्ति । यस्याः औषधीय-कृषि-उपयोगाय बहुधा संवर्धितः भवति । अयं पादपः अरबद्वीपसमूहस्य मूलनिवासी अस्ति किन्तु अधुना भारते, आफ्रिकादेशे, भूमध्यसागरीयप्रदेशे च विश्वस्य अनेकभागेषु वर्धते ।

एलोवेरा-वृक्षस्य पारम्परिकचिकित्साशास्त्रे उपयोगस्य दीर्घः इतिहासः अस्ति, प्राचीनकालात् एव । त्वक्समस्या, पाचनप्रकरणं, शोथः इत्यादीनां विविधरोगाणां चिकित्सायां अस्य उपयोगः कृतः अस्ति । पादपात् निष्कासितं जेल विटामिन, खनिज, एण्टीऑक्सिडेंट च समृद्धं भवति, अतः सौन्दर्यप्रसाधनेषु, स्वास्थ्योत्पादनेषु च लोकप्रियं घटकं भवति ।

एलोवेरा इत्यस्य एकः प्रसिद्धः उपयोगः त्वक् परिचर्यायै अस्ति । पादपात् निष्कासितं जेल मॉइस्चराइजररूपेण उपयुज्यते, यत् शुष्कं क्षतिग्रस्तं च त्वचां जलयुक्तं कर्तुं शान्तं च कर्तुं साहाय्यं करोति । दाहव्रणदिवक्प्रकोपयोः चिकित्सायाम् अपि अस्य उपयोगः कर्तुं शक्यते । एलोवेरा इत्यस्य शोथनिवारकगुणाः सूर्यदाहस्य, एकिजमा, सोरायसिसस्य च कारणेन उत्पद्यमानं रक्ततां, सूजनं च न्यूनीकर्तुं प्रभावी भवन्ति एलोवेरा पाचनविकारस्य चिकित्सायाम् अपि उपयुज्यते । अस्मिन् पादपे एतादृशाः यौगिकाः सन्ति ये पाचनतन्त्रं शान्तं कर्तुं साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति तथा च लाभप्रदानां आतङ्कजीवाणुनां वृद्धिं प्रवर्धयितुं शक्नुवन्ति । अम्लप्रतिसर्जनं, कब्जः, चिड़चिडा आन्तरिकलक्षणम् इत्यादीनां रोगानाम् चिकित्सायां अस्य उपयोगः कर्तुं शक्यते ।

रोगप्रतिरोधकशक्तिं कृते अपि अस्य पादपस्य सम्भाव्यलाभाः दर्शिताः सन्ति । एलोवेरा इत्यस्मिन् दृश्यमानानां बहुपर्णानां प्रतिरक्षासंशोधकप्रभावाः सन्ति, अर्थात् ते प्रतिरक्षान्त्रस्य नियमने सहायतां कर्तुं शक्नुवन्ति, तस्याः कार्यं सुधारं कर्तुं च शक्नुवन्ति । एतेन संक्रमणानां अन्येषां च प्रतिरक्षासम्बद्धानां विकारानाम् जोखिमः न्यूनीकर्तुं साहाय्यं कर्तुं शक्यते ।

एलोवेरा इत्यस्य औषधीयप्रयोगानाम् अतिरिक्तं कृषिप्रयोगाः बहवः सन्ति । अस्य पादपस्य उपयोगः प्राकृतिक-उर्वरकरूपेण, मृदा-कण्डिशन-रूपेण च भवति, येन मृदा-स्वास्थ्यं, सस्य-उत्पादनं च सुदृढं भवति । प्राकृतिककीटनाशकरूपेण अपि अस्य उपयोगः भवति, यत् सस्यानां कीटरोगाणां रक्षणाय सहायकं भवति ।

निष्कर्षतः एलोवेरा बहुमुखी वनस्पतिः अस्ति यस्य मानवस्वास्थ्यस्य कृषिस्य च कृते बहवः लाभाः सन्ति । अस्य औषधीयगुणाः अस्य प्रसाधनसामग्रीणां स्वास्थ्योत्पादनानां च लोकप्रियं घटकं कुर्वन्ति, कृषिप्रयोगाः तु कृषकाणां कृते महत्त्वपूर्णं सस्यं कुर्वन्ति यथा यथा संशोधनं प्रचलति तथा तथा अस्य विलक्षणस्य पादपस्य अधिकाधिकाः उपयोगाः

आविष्कृताः भविष्यन्ति इति संभावना वर्तते ।

एलोवेरा इति पादपः सहस्रवर्षेभ्यः औषधार्थं प्रयुक्तः अस्ति । एलोवेरा इत्यस्य केचन सामान्यप्रयोगाः सन्ति ।

त्वचा-संरक्षणम् : एलोवेरा-इत्यस्य उपयोगः प्रायः त्वचा-संरक्षण-उत्पादानाम् यथा लोशन-क्रीम-इत्यादिषु भवति, यतः एतत् त्वचां शान्तं कर्तुं जलयुक्तं च कर्तुं साहाय्यं कर्तुं शक्नोति । शोथं, रक्ततां च न्यूनीकर्तुं साहाय्यं करोति इति अपि मन्यते ।

सूर्यदाहनिवृत्तिः : एलोवेरा जेल सूर्यदग्धत्वक् इत्यत्र स्थूलरूपेण प्रयोक्तुं शक्यते येन वेदना, लालिमा, सूजनं च न्यूनीकर्तुं साहाय्यं भवति ।

पाचनस्वास्थ्यं : एलोवेरा पाचनतन्त्रे शान्तप्रभावं जनयति इति विश्वासः अस्ति तथा च कब्जस्य अन्येषां पाचनविषयाणां च निवारणे सहायकं भवितुम् अर्हति ।

व्रणस्य चिकित्सा : एलोवेरा इत्यस्य जीवाणुनाशक-शोध-विरोधी गुणाः सन्ति, ये व्रणस्य चिकित्सां प्रवर्धयितुं साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

मुखस्य स्वास्थ्यम् : एलोवेरा इत्यस्य उपयोगः दन्तधावनस्य अथवा मुखप्रक्षालनस्य रूपेण सूजनं न्यूनीकर्तुं स्वस्थगुदानां प्रवर्धनार्थं च सहायकं भवति ।

केशसंरक्षणम् : एलोवेरा कदाचित् केशसंरक्षणसामग्रीषु केशानां पोषणं सुदृढीकरणं च सहायकं भवति, तथैव कण्डूयमानं वा चिड़चिड़ां वा शिरोभागं शान्तं करोति ।

प्रतिरक्षातन्त्रस्य समर्थनम् : केचन अध्ययनाः सूचयन्ति यत् एलोवेरा प्रतिरक्षातन्त्रं वर्धयितुं संक्रमणानां विरुद्धं युद्धं कर्तुं च सहायकं भवितुम् अर्हति ।

एतत् महत्त्वपूर्णं यत् एलोवेरा सामान्यतया सुरक्षितं मन्यते चेदपि केषुचित् जनासु एलर्जी-प्रतिक्रियाः भवितुम् अर्हन्ति । केवलं शुद्ध एलोवेरा जेल अथवा एलोवेरा इत्यस्य उच्चसान्द्रतायुक्तानां उत्पादानाम् उपयोगः अपि महत्त्वपूर्णः अस्ति, यतः केषुचित् उत्पादेषु वनस्पतिसारस्य अल्पमात्रा एव भवितुम् अर्हति ।

एलोवेरा इत्यस्य परम्परागतरूपेण औषधार्थं शताब्दशः उपयोगः भवति, आधुनिकसंशोधनेन अपि तस्य केषाञ्चन चिकित्सागुणानां प्रमाणं प्राप्तम् अत्र एलोवेरा इत्यस्य केचन औषधीयप्रयोगाः सन्ति ।

त्वचायाः स्थितिः : एलोवेरा इत्यस्य शोधविरोधी, रोगाणुरोधी, व्रणनिवारणगुणाः च दर्शिताः सन्ति, येन सोरायसिस, एक्जिमा, मुँहासे, दाहः इत्यादीनां विविधत्वस्थितीनां चिकित्सायां प्रभावी भवति ।

पाचनस्वास्थ्यं : एलोवेरा इत्यस्य परम्परागतरूपेण कब्जः, अपचः, व्रणाः इत्यादीनां पाचनसमस्यानां चिकित्सायाः उपयोगः भवति । पाचनतन्त्रे शान्तप्रभावः भवति इति मन्यते, नियमितमलप्रवाहस्य प्रवर्धनार्थं च साहाय्यं कर्तुं शक्नोति ।

प्रतिरक्षातन्त्रस्य समर्थनम् : एलोवेरा इत्यस्य प्रतिरक्षासंशोधकप्रभावाः दर्शिताः सन्ति, यस्य अर्थः अस्ति यत् सः प्रतिरक्षातन्त्रस्य नियमने सहायतां कर्तुं शक्नोति तथा च संक्रमणानां प्रतिक्रियां सुदृढं कर्तुं शक्नोति ।

मधुमेहप्रबन्धनम् : एलोवेरा इत्यस्य हाइपोग्लाइसीमिक प्रभावः दर्शितः अस्ति, यस्य अर्थः अस्ति यत् मधुमेहरोगिषु रक्त शर्करायाः स्तरं न्यूनीकर्तुं साहाय्यं कर्तुं शक्नोति ।

हृदयरोगस्य स्वास्थ्यम् : एलोवेरा इत्यस्य कोलेस्टेरोल् न्यूनीकरणस्य रक्तचापस्य न्यूनीकरणस्य च प्रभावः दर्शितः अस्ति, येन हृदयरोगस्य जोखिमं न्यूनीकर्तुं साहाय्यं कर्तुं शक्यते ।

मौखिकस्वास्थ्यं : एलोवेरा-रोगस्य रोगाणुनाशक-शोध-विरोधी गुणाः दर्शिताः सन्ति, येन मसूड़ा-रोगः, मुख-व्रणः, अन्येषां मुख-संक्रमणानां च चिकित्सायां प्रभावी भवति ।

कर्करोगनिवारणम् : केषुचित् अध्ययनेषु सूचितं यत् एलोवेरा-वृक्षस्य कर्करोगविरोधी गुणाः भवितुम् अर्हन्ति तथा च कतिपयप्रकारस्य कर्करोगस्य विकासं प्रगतिञ्च निवारयितुं साहाय्यं कर्तुं शक्नोति ।

एतत् महत्त्वपूर्णं यत् एलोवेरा सामान्यतया सुरक्षितं मन्यते चेदपि कतिपयैः औषधैः सह अन्तर्क्रियां कर्तुं शक्नोति, केषुचित् जनासु एलर्जी प्रतिक्रियां जनयितुं शक्नोति केवलं शुद्ध एलोवेरा जेल अथवा एलोवेरा इत्यस्य उच्चसान्द्रतायुक्तानां उत्पादानाम् उपयोगः अपि महत्त्वपूर्णः अस्ति, यतः केषुचित् उत्पादेषु वनस्पतिसारस्य अल्पमात्रा एव भवितुम् अर्हति यथा कस्यापि औषधचिकित्सायां, चिकित्साप्रयोजनार्थं एलोवेरा-उपयोगात् पूर्वं स्वास्थ्यसेवाव्यावसायिकेन सह परामर्शः करणीयः ।

एलोवेरा इत्यस्मिन् विविधानि औषधीयगुणानां उत्तरदायी रसायनानि विस्तृतानि सन्ति । एलोवेरा इत्यस्मिन् दृश्यमानाः केचन महत्त्वपूर्णाः रसायनाः अत्र सन्ति : ।

बहुसैक्राइडः : एलोवेरा इत्यस्मिन् एसीमैनन् इत्यादयः विविधाः बहुपरिणकाः सन्ति, ये तस्य प्रतिरक्षानियंत्रणकारी-प्रकोप-विरोधी-प्रभावेभ्यः उत्तरदायी भवन्ति ।

एन्थाक्विनोन्सः : एलोवेरा इत्यस्मिन् एलोइन्, इमोडिन् इत्यादीनि अनेकानि एन्थाक्विनोनानि सन्ति, येषां रेचकप्रभावाः सन्ति, मलस्य गतिं प्रवर्धयितुं साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

स्टेरोल्सः : एलोवेरा इत्यस्मिन् बीटा-सिटोस्टेरोल् इत्यादीनि अनेकानि स्टेरोल्-आदीनि सन्ति, येषां शोधविरोधी, प्रतिरक्षानिरोधकप्रभावः च भवति ।

एन्जाइम्सः : एलोवेरा इत्यस्मिन् एमिलेज्, लाइपेज्, ब्रैडीकिनेज् इत्यादयः अनेकाः एन्जाइमाः सन्ति, येषां शोधविरोधी, व्रणचिकित्सा च प्रभावः भवति ।

विटामिनाः खनिजाः च : एलोवेरा-वृक्षे विविधाः विटामिनाः खनिजाः च सन्ति, यथा विटामिनाः ए, सी, ई च, तथैव कैल्शियमः, मैग्नीशियमः, जस्ता च ।

सैलिसिलिक अम्लम् : एलोवेरा इत्यस्मिन् सैलिसिलिक अम्लम् अस्ति, यस्य शोधविरोधी, रोगाणुनाशकप्रभावाः च भवन्ति, मुँहासे चिकित्सायां सहायकाः भवितुम् अर्हन्ति ।

सैपोनिन् : एलोवेरा इत्यस्मिन् अनेकाः सैपोनिन् सन्ति, येषां रोगाणुनाशकः, शोधविरोधी च प्रभावः भवति, ते च त्वचायाः स्थितिः चिकित्सायां सहायकः भवितुम् अर्हति ।

लिग्निन्सः : एलोवेरा इत्यस्मिन् लिग्निन्सः भवति, येन अन्येषां पदार्थानां त्वचायां प्रवेशप्रभावः वर्धते इति विश्वासः अस्ति ।

वसाम्लम् : एलोवेरा-वृक्षे ओलेइक-अम्लः, लिनोलिक-अम्लः च इत्यादयः अनेकाः वसाम्लाः सन्ति, येषां आद्रीकरणं, शोध-विरोधी च प्रभावः भवति ।

ग्लाइकोप्रोटीन्सः : एलोवेरा इत्यस्मिन् ग्लाइकोप्रोटीन्सः सन्ति, ये वेदना, शोथं च न्यूनीकर्तुं साहाय्यं कुर्वन्ति इति दर्शितम् अस्ति ।

एते रसायनानि मिलित्वा विभिन्नानि स्वास्थ्यलाभानि प्रदातुं कार्यं कुर्वन्ति, यथा शोधविरोधी, रोगाणुरोधी, व्रणचिकित्सा च प्रभावाः, तथैव पाचनस्वास्थ्यं प्रतिरक्षातन्त्रस्य कार्यं च प्रवर्धयन्ति परन्तु एतत् महत्त्वपूर्णं यत् एलोवेरा-वृक्षस्य रचना अन्येषु कारकेषु वनस्पतिजातेः, वनस्पतेः आयुः, निष्कासनपद्धत्या च भिन्ना भवितुम् अर्हति ।